

Το πλαίσιο εκτίμησης του ΕΔΔΑ για το περιθώριο εκτίμησης του καθού κράτους και “μειονοτικά” πολιτισμικά δικαιώματα: η αθέατη πλευρά της υπόθεσης *Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού κ.ά. κατά Ελλάδα*

Διάγραμμα

I. Εισαγωγή

II. Η θεωρία του περιθωρίου εκτίμησης

1. Το περιθώριο εκτίμησης ως εκδήλωση της αρχής της (ουσιαστικής) επικουρικότητας: έννοια και δικαιολογητική βάση
2. Το περιθώριο εκτίμησης στην πράξη: πεδίο και πλαίσιο εξέτασής του

III. Πολιτισμικός πλουραλισμός και προστατευτισμός στην εποχή της ενδυναμωμένης επικουρικότητας

1. Ο Charlie δικαιούται να μην ανέχεται τη μπούρκα στους δημόσιους χώρους (*S.A.S. v. France*)
2. Η ελληνική κοινωνία πρέπει να ανέχεται την ίδρυση “μακεδονικού” σωματείου(;) (*Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού κ.ά. κατά Ελλάδα*)

I. Εισαγωγή

Στις 9 Ιουλίου 2015, το Πρώτο Τμήμα του ΕΔΔΑ εξέδωσε την απόφασή του στην υπόθεση *Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού και άλλοι*, με την οποία καταδίκασε την Ελλάδα για παραβίαση του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ, λόγω της άρνησης των πολιτικών δικαστηρίων να εγκρίνουν το καταστατικό του αιτούντος σωματείου. Η απόφαση πέρασε σχεδόν απαρατήρητη από τα μέσα (γενικής και νομικής) ενημέρωσης, πιθανότατα λόγω του κλίματος των ημερών αμέσως μετά το δημοψήφισμα της 5^{ης} Ιουλίου. Ωστόσο, η ανωτέρω απόφαση παρουσιάζει ενδιαφέρον, για τη μελέτη του ευρωπαϊκού πλαισίου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ίσως όχι τόσο λόγω του αντικειμένου της, που κατ’ ουσίαν συμπίπτει με εκείνο της παλαιότερης απόφασης του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Σιδηρόπουλος*, όσο ενόψει του σκεπτικού της. Συγκεκριμένα, ο συλλογισμός του Δικαστηρίου ναι μεν αντανακλά την παραδοσιακή νομολογία του για την ελευθερία ένωσης μελών μειονοτικών ομάδων, αλλά ταυτόχρονα, παραγνωρίζοντας κρίσιμα στοιχεία της διαφοράς, φαίνεται να αποκλίνει από τη

σύγχρονη τάση του ΕΔΔΑ περί πιο “στιβαρής” εφαρμογής της αρχής της επικουρικότητας, μέσω ανάλογης διεύρυνσης του περιθωρίου εκτίμησης του καθού κράτους μέλους, ιδίως όσον αφορά ευαίσθητα ζητήματα της κοινωνίας του. Θα προσπαθήσω, λοιπόν, να ρίξω κάποιο φως στην ανεξιχνίαστη πλευρά της υπόθεσης, υπό το πρίσμα της θεωρίας του περιθωρίου εκτίμησης, χαρτογραφώντας τα βασικά σημεία της τελευταίας, τόσο γενικά όσο και, ειδικότερα, σε σχέση με τις εκδηλώσεις “μειονοτικής” πολιτιστικής ταυτότητας.

II. Η θεωρία του περιθωρίου εκτίμησης

1. Το περιθώριο εκτίμησης, ως εκδήλωση της αρχής της (ουσιαστικής) επικουρικότητας: έννοια και δικαιολογητική βάση

Η αρχή της επικουρικότητας, στην οποία στηρίζεται το σύστημα της ΕΣΔΑ, διαπλάσθηκε από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, παράλληλα με τη θεωρία του περιθωρίου εκτίμησης (*margin of appreciation*) των κρατών μελών κατά την εφαρμογή της Σύμβασης¹. Αμφότερες οι έννοιες αυτές αναφέρονται εμφατικά

¹ Στις απαρχές της νομολογίας αυτής βρίσκονται οι ακόλουθες σκέψεις της απόφασης της 7.12.1976 της Ολομέλειας του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Handyside v. the United Kingdom* (5493/72): “48. The Court points out that the machinery of protection established by the Convention is subsidiary to the national systems safeguarding human rights [...]. The Convention leaves to each Contracting State, in the first place, the task of securing the rights and liberties it enshrines. The institutions created by it make their own contribution to this task but they become involved only through contentious proceedings and once all domestic remedies have been exhausted [...]. These observations apply, notably, to Article 10 para. 2 (art. 10-2). [...] In particular, it is not possible to find in the domestic law of the various Contracting States a uniform European conception of morals. The view taken by their respective laws of the requirements of morals varies from time to time and from place to place, especially in our era which is characterised by a rapid and far-reaching evolution of opinions on the subject. By reason of their direct and continuous contact with the vital forces of their countries, State authorities are in principle in a better position than the international judge to give an opinion on the exact content of these requirements as well as on the "necessity" of a "restriction" or "penalty" intended to meet them. [...] Consequently, Article 10 para. 2 (art. 10-2) leaves to the Contracting States a margin of appreciation. This margin is given both to the domestic legislator ("prescribed by law") and to the bodies, judicial amongst others, that are called upon to interpret and apply the laws in force [...]. 49. Nevertheless, Article 10 para. 2 (art. 10-2) does not give the Contracting States an unlimited power of appreciation. The Court, which, with the Commission, is responsible for ensuring the observance of those States' engagements [...], is empowered to give the final ruling on whether a "restriction" or "penalty" is reconcilable with freedom of expression as protected by Article 10 (art. 10). The domestic margin of appreciation thus goes hand in hand with a European supervision. Such supervision concerns both the aim of the measure challenged and its "necessity"; it covers not only the basic legislation but also the decision applying it, even one given by an independent court. [...]. 50. It follows from this that it is in no way the Court's task to take the place of the competent national courts but rather to review under Article 10 (art. 10) the decisions they delivered in the exercise of their power of appreciation.”.

στη Διακήρυξη του Brighton², ως θεμελιώδεις στο πλαίσιο της σχέσης μεταξύ του ΕΔΔΑ και των εθνικών αρχών, με αποτέλεσμα να προωθείται και η τυπική ένταξή τους στο κείμενο της ΕΣΔΑ, μέσω του άρθρου 1 του 15^{ου} Πρόσθετου Πρωτόκολλου³.

Η έννοια του περιθωρίου εκτίμησης και μεν ενεργοποιείται και εντός της διαδικαστικής όψης της αρχής της επικουρικότητας, δεδομένης της ευχέρειας του εθνικού νομοθέτη να προβλέπει ένδικα μέσα, τα οποία πρέπει να εξαντληθούν προτού να ασκηθεί παραδεκτώς οικεία ατομική προσφυγή στο ΕΔΔΑ⁴, αλλά κατά βάση συνιστά εκδήλωση του ουσιαστικού σκέλους της εν λόγω αρχής⁵. Υποδηλώνει ένα προνομιακό χώρο αρμοδιότητας/ελευθερίας απόφασης, κανονιστικού ή ατομικού περιεχομένου, που διαθέτει το κράτος μέλος, στο πλαίσιο της εκπλήρωσης των υποχρεώσεων που υπέχει κατά την ΕΣΔΑ. Η ανωτέρω εξουσία των εθνικών αρχών (νομοθετικών, διοικητικών και δικαιοδοτικών) θέτει ανάλογης φύσης και έκτασης φραγμούς στην εξουσία του ΕΔΔΑ να κρίνει το βάσιμο ορισμένης προσφυγής, διαμορφώνοντας εν πολλοίς το *standard of review*. Από την άποψη αυτή, πρόκειται για νομολογιακή κατασκευή συναφή με εκείνη που υιοθετείται στη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων,

² Στις παραγράφους 11 και 12 της εν λόγω Διακήρυξης, σημειώνονται τα εξής: "11. The jurisprudence of the Court makes clear that the States Parties enjoy a margin of appreciation in how they apply and implement the Convention, depending on the circumstances of the case and the rights and freedoms engaged. This reflects that the Convention system is subsidiary to the safeguarding of human rights at national level and that national authorities are in principle better placed than an international court to evaluate local needs and conditions. The margin of appreciation goes hand in hand with supervision under the Convention system. In this respect, the role of the Court is to review whether decisions taken by national authorities are compatible with the Convention, having due regard to the State's margin of appreciation. 12. The Conference therefore: a) Welcomes the development by the Court in its case law of principles such as subsidiarity and the margin of appreciation, and encourages the Court to give great prominence to and apply consistently these principles in its judgments; b) Concludes that, for reasons of transparency and accessibility, a reference to the principle of subsidiarity and the doctrine of the margin of appreciation as developed in the Court's case law should be included in the Preamble to the Convention [...]"

³ Με τη διάταξη αυτή προβλέπεται να προστεθεί η ακόλουθη φράση στο τέλος του προοιμίου της ΕΣΔΑ: "Affirming that the High Contracting Parties, in accordance with the principle of subsidiarity, have the primary responsibility to secure the rights and freedoms defined in this Convention and the Protocols thereto, and that in doing so they enjoy a margin of appreciation, subject to the supervisory jurisdiction of the European Court of Human Rights established by this Convention".

⁴ Βλ. σχετικά Ι. Δημητρακόπουλος, "Ne bis in idem, τεκμήριο αθωότητας και η αχίλλειος πτέρνα της απόφασης Καπετάνιος του ΕΔΔΑ: οι θεμελιώδεις αρχές της επικουρικότητας του ελέγχου του ΕΔΔΑ και της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών" (άρθρο δημοσιευμένο στο humanrightscaselaw.gr), σελ. 1-2, όπου γίνεται και συνοπτική παρουσίαση των δύο βασικών όψεων της αρχής της επικουρικότητας.

⁵ Βλ. λ.χ. V. Berger, "Interlaken follow-up. Principle of Subsidiarity. Note by the Jurisconsult" (κείμενο δημοσιευμένο στο site του Συμβουλίου της Ευρώπης), σελ. 14.

όσον αφορά τα όρια του ελέγχου που ασκούν, όταν εξετάζουν τη συμβατότητα των επιλογών του νομοθέτη προς το Σύνταγμα και άλλους κανόνες υπέρτερης τυπικής ισχύος ή τη νομιμότητα των πράξεων της Διοίκησης. Η εν λόγω συνάφεια εκφράζεται, μάλιστα, και μέσω της τάσης που παρατηρείται σε πρόσφατες αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας να χρησιμοποιείται ο όρος «περιθώριο εκτίμησης [του νομοθέτη]» ακόμα και σε περιπτώσεις στις οποίες δεν γίνεται επίκληση της ΕΣΔΑ, αλλά μόνο του Συντάγματος⁶.

Ως συναρτώμενη με την ουσιαστική όψη της αρχής επικουρικότητας, η θεωρία του περιθωρίου εκτίμησης βρίσκει την κύρια δικαιολογητική της βάση σε θεωρήσεις σχετικές με την εν λόγω αρχή και το ρόλο του ΕΔΔΑ στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη. Η ΕΣΔΑ δεσμεύει τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, υποχρεώνοντάς τα να σεβαστούν, υπό την ελεγκτική εποπτεία του ΕΔΔΑ, τις ελάχιστες εγγυήσεις που θέτει. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα διεθνή μηχανισμό μερικής μόνο ενοποίησης και εναρμόνισης των εθνικών κανόνων και πρακτικών, ο οποίος αναθέτει την ευθύνη εφαρμογής των επιταγών του πρωτίστως στα αρμόδια όργανα των κρατών μελών, καταλείποντάς τους συναφώς (και με την επιφύλαξη των δικαιωμάτων που τυγχάνουν απόλυτης προστασίας) κάποια αυτονομία. Πρόσθετοι παράγοντες που συνηγορούν υπέρ του περιορισμού της εξουσίας ελέγχου του ΕΔΔΑ, δια της αναγνώρισης στα αρμόδια εθνικά όργανα ορισμένου περιθωρίου εκτίμησης στο πλαίσιο της συμμόρφωσής τους προς την ΕΣΔΑ, είναι η (ελλείπουσα από το ΕΔΔΑ) άμεση δημοκρατική νομιμοποίησή τους και η αρμοδιότητά τους για τη διαμόρφωση και άσκηση πολιτικών, η ιδιαίτερη γνώση τους για τις συνθήκες της κοινωνίας τους και συνακόλουθα η καλύτερη θέση τους για την αξιολόγηση, στάθμιση και επιλογή των μέσων εξυπηρέτησης

⁶ Βλ. ΣτΕ Ολομ. 4741/2014 (ο νομοθέτης έχει ευρύ περιθώριο εκτίμησης για τη διαμόρφωση των αποδοχών των μελών του Δ.Ε.Π. των Α.Ε.Ι., αλλά τα δικαστήρια ελέγχουν αν τηρείται η συνταγματική αρχή της ισότητας και η επιβαλλόμενη από το άρ. 16 Σ. ιδιαίτερη μισθολογική μεταχείριση των πανεπιστημιακών λειτουργών), ΣτΕ 1788/2014 επταμ. (κατά την ειδικότερη ρύθμιση του τρόπου εκλογής των αρχών των Ο.Τ.Α., ο κοινός νομοθέτης διαθέτει ευρύ, καταρχήν, περιθώριο εκτίμησης για τον καθορισμό, ενόψει των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών, του πλέον πρόσφορου και ενδεδειγμένου εκλογικού συστήματος, με την επιφύλαξη της τήρησης των συνταγματικών αρχών της ισότητας του εκλογικού δικαιώματος, της ευρύτερης δυνατής λαϊκής εκπροσώπησης και της αναλογικότητας) και ΣτΕ 2496/2015 (η διάταξη περί αυτοδίκαιης αποβολή της ιδιότητας του δικηγόρου, λόγω αμετάκλητης ποινικής καταδίκης για ορισμένα αδικήματα, κείται εντός του περιθωρίου εκτίμησης του νομοθέτη και δεν προσκρούει στο Σύνταγμα, δεν απόκειται δε στο δικαστή, του οποίου ο έλεγχος είναι οριακός, να υποδείξει στο νομοθέτη άλλη επιλογή).

των αναγκών της, η ανάγκη σεβασμού του πλουραλισμού στα κράτη μέλη, καθώς και ο περιορισμένος χαρακτήρας των πόρων του ΕΔΔΑ που δεν του επιτρέπει να ελέγχει κάθε υπόθεση πέραν κάποιων ορίων⁷.

2. Το περιθώριο εκτίμησης στην πράξη: πεδίο και πλαίσιο εξέτασής του

Το ειδικότερο αντικείμενο και πεδίο του περιθωρίου εκτίμησης τελεί σε συνάρτηση με τις προαναφερόμενες δικαιολογητικές βάσεις του. Η μέθοδος πρακτικής προσέγγισης και οριοθέτησής του θεωρώ ότι έχει ως πρώτο βασικό πυλώνα την εξέτασή του διακριτώς σε καθένα από τα ακόλουθα στάδια του συλλογισμού του ΕΔΔΑ, όπως αντικατοπτρίζονται στη συνήθη διάρθρωση των αποφάσεών του:

(Α) Πραγματικό της υπόθεσης και εθνική νομοθεσία: Η αξιολόγηση των αποδεικτικών στοιχείων και, γενικότερα, η κρίση του πραγματικού της υπόθεσης από τις αρμόδιες εθνικές αρχές κείνται, κατά βάση, εντός του περιθωρίου εκτίμησής τους και γίνεται καταρχήν δεκτή από το ΕΔΔΑ⁸, το ίδιο δε ισχύει και για την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του εθνικού δικαίου (αλλά και του ενωσιακού δικαίου και λοιπών διεθνών κανόνων, πλην της ΕΣΔΑ) από τα όργανα του καθού κράτους⁹.¹⁰ Πάντως, σε ορισμένες περιπτώσεις, ιδίως στο πλαίσιο αιτιάσεων περί παραβίασης των άρθρων 2, 3, 5 και 9-11 της ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ εξετάζει με περισσότερο προσεκτική και κριτική ματιά τις περί τα

⁷ Βλ., μεταξύ άλλων, Dean Spielmann (ήδη Πρόεδρος του ΕΔΔΑ), “*Allowing the right margin. The European Court of Human Rights and the Margin of Appreciation Doctrine: Waiver or Subsidiarity of European Review?*” (κείμενο δημοσιευμένο στο www.cels.law.cam.ac.uk), University of Cambridge, CELS Working Paper, February 2012, σελ. 2-3.

⁸ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ 3.9.2015, *Sérvulo & Associados - Sociedade de Advogados, RL and others v. Portugal* (27013/10), σκέψη 110, ΕΔΔΑ 15.2.2007, *Jasar v. F.Y.R.O.M.* (69908/01), σκέψη 49 και ΕΔΔΑ 22.9.1993, *Klaas v. Germany* (15473/89), σκέψη 29.

⁹ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 16.6.2015, *Delfi AS v. Estonia* (64569/09), σκέψεις 120 και 127, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 17.2.2004, *Gorzelik and others v. Poland* (44158/98), σκέψη 100 και ΕΔΔΑ 13.7.2004, *Pla and Puncernau v. Andorra* (69498/01), σκέψη 46.

¹⁰ Συναφώς, το ΕΔΔΑ έχει επανειλημμένα τονίσει ότι δεν ελέγχει τα τυχόν πραγματικά ή νομικά σφάλματα των αποφάσεων των εθνικών δικαστηρίων, παρά μόνο και στο μέτρο που αυτά ενδέχεται να παραβιάζουν δικαιώματα που κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ. Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 21.1.1999, *Garcia Ruiz v. Spain* (30544/96), σκέψη 28 και ΕΔΔΑ 20.9.2011, *Ullens de Schooten and Rezabek v. Belgium* (3989/07 and 38353/07), σκέψη 54. Ειδικότερα, όσον αφορά ζητήματα ερμηνείας της εθνικής νομοθεσίας, ο ρόλος του ΕΔΔΑ περιορίζεται καταρχήν στην κρίση του ζητήματος εάν τα αποτελέσματα της ερμηνείας που υιοθετήθηκε από τα εθνικά όργανα είναι συμβατά με την ΕΣΔΑ. Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 17.2.2004, *Gorzelik and others v. Poland* (44158/98), σκέψη 100.

πράγματα παραδοχές των εθνικών οργάνων¹¹, συμπεριλαμβανομένης της επάρκειας της αιτιολογίας τους¹², προφανώς λαμβάνοντας υπόψη τη φύση και τη σημασία των οικείων δικαιωμάτων και, συνακόλουθα, την ανάγκη παροχής αυξημένων εγγυήσεων προστασίας τους. Εξάλλου, με το δεδομένο ότι η επίδικη επέμβαση πρέπει να προβλέπεται στο νόμο, το ΕΔΔΑ ελέγχει την καταρχήν τήρηση των εθνικών διατάξεων που συνιστούν τη νόμιμη βάση του επίμαχου μέτρου¹³, ενώ, περαιτέρω, ο έλεγχος αυτός καθίσταται αυστηρός στο πεδίο της στέρησης της προσωπικής ελευθερίας¹⁴. Επίσης, μπορεί να εξετάσει εάν ο εθνικός δικαστής ερμήνευσε ή εφάρμοσε αυθαίρετα τη σχετική εθνική νομοθεσία¹⁵, στο πλαίσιο δε αυτό εξετάζει και την ύπαρξη καταρχήν επαρκούς αιτιολογίας¹⁶.

(B) Πεδίο εφαρμογής του προβαλλόμενου ως παραβιασθέντος άρθρου της ΕΣΔΑ: Το ζήτημα εάν εφαρμόζεται το άρθρο της ΕΣΔΑ που επικαλείται ο αιτών¹⁷, δηλαδή το εάν ορισμένη (εκκαθαρισμένη ως προς το πραγματικό της) πράξη ή παράλειψη των εθνικών αρχών ενέχει επέμβαση στο δικαίωμα ή την ελευθερία που κατοχυρώνει το άρθρο αυτό, ανάγεται, τουλάχιστον κατά τον προέχοντα χαρακτήρα του, στην ερμηνεία του οικείου άρθρου της ΕΣΔΑ. Ως τέτοιο, εκφεύγει του περιθωρίου εκτίμησης των εθνικών αρχών και εντάσσεται στο χώρο πλήρους ελέγχου του ΕΔΔΑ¹⁸, ως θεματοφύλακα της ΕΣΔΑ.

¹¹ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 14.4.2015, *Mustafa Tunç and Fecire Tunç v. Turkey* (24014/05), σκέψη 182, ΕΔΔΑ 7.4.2015, *Cestaro v. Italy* (6884/11), σκέψη 164, ΕΔΔΑ 23.4.2015, *Nagiyev v. Azerbaijan* (16499/09), σκέψη 63, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 22.4.2013, *Animal Defenders International v. the United Kingdom* (48876/08), σκέψη 100, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 17.2.2004, *Gorzelik and others v. Poland* (44158/98), σκέψη 96, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 13.2.2003, *Refah Partisi and others v. Turkey* (41340/98 κ.λπ.), σκέψεις 104 επ., ΕΔΔΑ 2.10.2001, *Stankov and the United Macedonian Organisation Ilinden v. Bulgaria* (29221/95 and 29225/95), σκέψεις 76-78 και ΕΔΔΑ 10.7.1998, *Σιδηρόπουλος και άλλοι κατά Ελλάδα* (57/1997/841/1047), σκέψη 45.

¹² Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 14.4.2015, *Mustafa Tunç and Fecire Tunç v. Turkey* (24014/05), σκέψη 241.

¹³ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ 15.9.2015, *Shishanov v. Moldova* (11353/06), σκέψη 113.

¹⁴ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ 23.4.2015, *Nagiyev v. Azerbaijan* (16499/09), σκέψη 63 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 17.2.2004, *Gorzelik and others v. Poland* (44158/98), σκέψεις 101-102.

¹⁵ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ 18.7.2013, *Brežec v. Croatia* (7177/10), σκέψη 42 και ΕΔΔΑ 31.3.2015, *S.C. Uzinexport v. Romania* (43807/06), σκέψεις 31-32.

¹⁶ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ 3.9.2015, *Sérvulo & Associados - Sociedade de Advogados, RL and others v. Portugal* (27013/10), σκέψη 112. Πρβλ. και ΕΔΔΑ 20.9.2011, *Ullens de Schooten and Rezabek v. Belgium* (3989/07 and 38353/07), σκέψη 61.

¹⁷ Το ζήτημα αυτό θεωρείται συνήθως από το ΕΔΔΑ ότι αφορά στο παραδεκτό της αίτησης, αλλά μου φαίνεται περισσότερο ορθόδοξο να εξετάζεται ως στοιχείο του (νόμου) βασίμου αυτής.

¹⁸ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 27.8.2015, *Parrillo v. Italy* (46470/11), σκέψη 159 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψεις 106-110.

(Γ) Επέμβαση προβλεπόμενη στο νόμο: Όπως εκτέθηκε ανωτέρω, η ερμηνεία του εθνικού δικαίου ανήκει καταρχήν στα εθνικά όργανα και, συνεπώς, υφίσταται περιθώριο εκτίμησής τους ως προς την ύπαρξη νόμιμης βάσης για την επίδικη επέμβαση. Ωστόσο, η οικεία κανονιστική ρύθμιση πρέπει να έχει και ορισμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά, συγκεκριμένα να πληροί τις απαιτήσεις της προσβασιμότητας και της σαφήνειας/προβλεψιμότητας, η συνδρομή των οποίων ελέγχεται κανονικά από το ΕΔΔΑ¹⁹.

(Δ) Συνδρομή θεμιτού σκοπού: Ο καθορισμός των συμφερόντων στη θεραπεία των οποίων σκοπεί η επίμαχη επέμβαση ανήκει στο περιθώριο εκτίμησης του καθού κράτους. Ωστόσο, ελέγχεται η πειστικότητα του οικείου ισχυρισμού του²⁰. Το περαιτέρω ζήτημα εάν τα συμφέροντα αυτά συνιστούν θεμιτούς σκοπούς, που μπορούν να δικαιολογήσουν τον επίμαχο περιορισμό, ιδίως δε εάν εμπίπτουν σε (ή συνδέονται επαρκώς με) έναν ή περισσότερους από τους σκοπούς που προβλέπονται στην παράγραφο 2 των άρθρων 8-11 της ΕΣΔΑ, άπτεται της ερμηνείας της ΕΣΔΑ και κρίνεται ευθέως από το ΕΔΔΑ²¹. Εξάλλου, η θεωρία του περιθωρίου εκτίμησης είναι από τη φύση της, τουλάχιστον καταρχήν²², ασύμβατη με την απόλυτη προστασία που παρέχουν ορισμένα άρθρα της ΕΣΔΑ²³.

(Ε) Αναγκαιότητα/Αναλογικότητα της επέμβασης: Πρόκειται για το κατεξοχήν πεδίο εφαρμογής της θεωρίας του περιθωρίου εκτίμησης, ενόψει της ευχέρειας των κρατών μελών να επιλέξουν τα μέσα επίτευξης των θεμιτών σκοπών που επιδιώκουν με τη δράση τους, κυρίως δε κατά τη στάθμιση των συγκρουόμενων

¹⁹ Βλ. λ.χ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 16.6.2015, *Delfi AS v. Estonia* (64569/09), σκέψεις 120-128 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 17.2.2004, *Maestri v. Italy* (39748/98), σκέψεις 30-42.

²⁰ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 7.7.2011, *Bayatyan v. Armenia* (23459/03), σκέψη 117 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψη 115.

²¹ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 27.8.2015, *Parrillo v. Italy* (46470/11), σκέψη 167 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψεις 113-122.

²² Υπό την επιφύλαξη περιπτώσεων θετικών υποχρεώσεων κατά το άρθρο 3 της ΕΣΔΑ, λ.χ. στο πλαίσιο αστυνομικών επιχειρήσεων για την προστασία προσώπων από βασάνους ή εξευτελιστική μεταχείρισή τους από άλλους ιδιώτες (πρβλ. λ.χ. ΕΔΔΑ 24.2.2015, *Karaahmed v. Bulgaria* (30587/13), σκέψη 105).

²³ Βλ. άρθρα 3 (απαγόρευση πρόκλησης βασάνων και απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης), 4 (απαγόρευση δουλείας και ειλωτείας) και 7 (*nullum crimen, nulla poena sine lege*) της ΕΣΔΑ, καθώς και άρθρο 4 του 7^{ου} Πρωτοκόλλου (*ne bis in idem*).

δικαιωμάτων ή/και συμφερόντων, στο πλαίσιο περιορισμών επιτρεπόμενων από την παρ. 2 των άρθρων 8-11 της ΕΣΔΑ.²⁴

Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι το περιθώριο εκτίμησης του καθού κράτους κατά βάση ενεργοποιείται σε σχέση με τον προσδιορισμό και την κρίση (i) του πραγματικού και (εθνικού) νομοθετικού πλαισίου της υπόθεσης, (ii) των σκοπών που επιδιώκει η επίμαχη επέμβαση και (iii) της αναλογικότητας αυτής. Όσον αφορά την πρώτη κρίση, το ΕΔΔΑ επαφίεται καταρχήν στις σχετικές παραδοχές των εθνικών οργάνων, ιδίως δε των δικαιοδοτικών, αναγνωρίζοντάς τους, κατά τούτο, ιδιαίτερα εκτεταμένο περιθώριο εκτίμησης. Ως προς τα δύο άλλα στοιχεία κρίσης και, ιδίως, εκείνο περί αναλογικότητας, το περιθώριο εκτίμησης είτε χαρακτηρίζεται από το ΕΔΔΑ ως “ευρύ” (wide) ή ως “στενό” / “περιορισμένο” (narrow / limited) είτε αφήνεται κάπως ακαθόριστο ως προς την έκτασή του και η μνεία του συνοδεύεται από την ποιοτικά ουδέτερη λέξη “ορισμένο” ή “κάποιο” (a certain / a), η οποία φαίνεται να υποδηλώνει, αναλόγως της υπόθεσης, είτε επιφύλαξη ως προς το εύρος του (και κατ’ ουσίαν πολιτική αποφυγής ειδικότερου προσδιορισμού του, που ενδεχομένως να μην χρειάζεται για την επίλυση της διαφοράς) είτε κάποιο ενδιάμεσο περιθώριο, κείμενο ανάμεσα στο ευρύ και στο στενό. Στα επίπεδα αυτά αντιστοιχούν αντιστρόφως ανάλογοι αυτοπεριορισμοί του Δικαστηρίου: όσο μειώνεται το περιθώριο εκτίμησης, τόσο εντείνεται και γίνεται πιο διεισδυτικός και αυστηρός ο έλεγχος του ΕΔΔΑ²⁵, ενώ όσο διευρύνεται το περιθώριο, τόσο συρρικνώνεται η εποπτικός ρόλος του και μαζί η πιθανότητα διαπίστωσης παραβίασης της ΕΣΔΑ²⁶.

Ο προσδιορισμός του εύρους του περιθωρίου εκτίμησης δεν διενεργείται κατά τρόπο αυτόματο, γενικό ή αφηρημένο, αλλά κατ’ εκτίμηση των δεδομένων της συγκεκριμένης υπόθεσης. Συνιστά αξιολογική κρίση του ΕΔΔΑ, η οποία

²⁴ Παρομοίως, το περιθώριο εκτίμησης ενυπάρχει στη θέσπιση παρεκκλίσεων, λόγω έκτακτης ανάγκης, με βάση το άρθρο 15 της ΕΣΔΑ, στο πλαίσιο του οποίου, άλλωστε, έγινε το πρώτον επίκληση και χρήση της σχετικής θεωρίας.

²⁵ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 7.7.2011, *Bayatyan v. Armenia* (23459/03), σκέψη 120 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 13.2.2003, *Refah Partisi and others v. Turkey* (41340/98 κ.λπ.), σκέψη 100: σε περιπτώσεις που το περιθώριο εκτίμησης είναι περιορισμένο, απαιτείται η συνδρομή “πειστικών και επιτακτικών λόγων” που να δικαιολογούν την επίμαχη επέμβαση.

²⁶ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ 15.1.2015, *Arnaud and others v. France* (36918/11 κ.λπ.), σκέψη 25 και ΕΔΔΑ 12.5.2015, *Gogitidze and others v. Georgia* (36862/05), σκέψη 97: σε υποθέσεις (αφωρώσες στην προστασία του δικαιώματος στην περιουσία) που το περιθώριο εκτίμησης κρίνεται ευρύ, ελέγχεται εάν το επίδικο μέτρο στερείται “εμφανώς εύλογης θεμελίωσης”.

βασίζεται σε διάφορους παράγοντες. Από τη μελέτη της οικείας νομολογίας και, κυρίως, των αποφάσεων της μείζονας σύνθεσης του ΕΔΔΑ, μπορούν να συναχθούν τα ακόλουθα κριτήρια και στοιχεία περί του τρόπου (συν)εκτίμησης αυτών:

(α) Φύση και σημασία του θιγόμενου δικαιώματος: Ο πρώτος από τους εξεταζόμενους παράγοντες ανάγεται στη φύση του κατά την ΕΣΔΑ δικαιώματος, το οποίο περιορίζεται με το επίδικο μέτρο²⁷. Συναφώς, λαμβάνεται υπόψη η συγκεκριμένη περιοριζόμενη δραστηριότητα²⁸, δηλαδή η ειδικότερη έκφραση/εκδήλωση του δικαιώματος στην οποία αφορά το αντικείμενο της διαφοράς²⁹ και εκτιμάται η σημασία της τόσο για τους αιτούντες³⁰ όσο και για την (πλουραλιστική και δημοκρατική) κοινωνία³¹. Όσο μεγαλύτερη είναι αυτή η σημασία και όσο εγγύτερα προς τον πυρήνα του δικαιώματος βρίσκεται η επίμαχη όψη του, τόσο στενεύει το περιθώριο εκτίμησης³² και το αντίστροφο³³.

²⁷ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 4.12.2008, *S. and Marper v. the United Kingdom* (30562/04 and 30566/04), σκέψη 102 και ΕΔΔΑ 10.3.2015, *Y.Y. v. Turkey* (14793/08), σκέψη 101.

²⁸ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 30.6.2015, *Khorosenko v. Russia* (41418/04), σκέψη 109 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 4.12.2007, *Dickson v. the United Kingdom*, (44362/04), σκέψη 77.

²⁹ Όσον αφορά τον ιδιωτικό βίο, λαμβάνεται υπόψη η συγκεκριμένη όψη του περί της οποίας πρόκειται [βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ 12.11.2013, *Söderman v. Sweden* (5786/08), σκέψη 79]. Όσον αφορά την ελευθερία του λόγου, εξετάζεται το είδος/αντικείμενο και ο τρόπος της έκφρασης [βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 22.4.2013, *Animal Defenders International v. the United Kingdom* (48876/08), σκέψη 102 (με περαιτέρω κρίση για περιορισμό του περιθωρίου εκτίμησης όσον αφορά την ελευθερία του τύπου και τα θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος) και ΕΔΔΑ 19.2.2015, *Bohlen v. Germany* (53495/09), σκέψη 47 (διεύρυνση του περιθωρίου σε σχέση με τον εμπορικό λόγο, ήτοι τις διαφημίσεις προϊόντων και υπηρεσιών)]. Αναφορικά με το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, λαμβάνεται υπόψη η φύση των σκοπών και δραστηριοτήτων της ένωσης [βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 13.2.2003, *Refah Partisi and others v. Turkey* (41340/98 κ.λπ.), σκέψη 100 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 17.2.2004, *Gorzelik and others v. Poland* (44158/98), σκέψεις 88-92 (περιορισμένο περιθώριο σε σχέση με πολιτικά κόμματα ή πολιτιστικά/θρησκευτικά σωματεία), σε συνδυασμό με ΕΔΔΑ 16.6.2015, *Manole and Romanian Farmers Direct v. Romania* (46551/06), σκέψεις 60 και 70 (ευρύ περιθώριο σε σχέση με τη συνδικαλιστική ελευθερία γενικά και ειδικότερα για την ίδρυση ενώσεων ανεξάρτητων επαγγελματιών αγροτών)]. Παρομοίως, στο πεδίο της ιδιωτικής ζωής και της θρησκευτικής ελευθερίας, η ανάλυση βασίζεται στη συγκεκριμένη πτυχή της, που θίγεται από το επίδικο μέτρο [βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψεις 107, 108, και 155 (απαγόρευση μπούρκα σε δημόσιους χώρους – αναγνώριση ευρέος περιθωρίου)].

³⁰ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 4.12.2008, *S. and Marper v. the United Kingdom* (30562/04 and 30566/04), σκέψη 102, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 27.8.2015, *Parrillo v. Italy*, (46470/11), σκέψεις 169, 174 και 175, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψη 139 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 17.2.2004, *Gorzelik and others v. Poland* (44158/98), σκέψη 93.

³¹ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψη 120 (έκφραση πολιτιστικής/θρησκευτικής ταυτότητας), ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 7.7.2011, *Bayatyan v. Armenia* (23459/03), σκέψη 122 (θρησκευτικός πλουραλισμός), ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 17.2.2004, *Gorzelik and others v. Poland* (44158/98), σκέψεις 89-92 (ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι), ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 22.4.2013, *Animal Defenders International v. the United Kingdom* (48876/08), σκέψη 102 (ελευθερία του τύπου για θέματα γενικού ενδιαφέροντος).

³² Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 17.2.2004, *Gorzelik and others v. Poland* (44158/98), σκέψεις 88-95

Στο πλαίσιο της ανωτέρω εκτίμησης, λαμβάνεται ειδικώς υπόψη και αναδεικνύεται ως βαρύνουσα η σημασία της προστασίας των δικαιωμάτων των μειονοτήτων έναντι της (πιθανής καταπίεσής τους εκ μέρους της) πλειοψηφίας³⁴ και η ιδιαίτερη αξία που έχει, στο πλαίσιο αυτό, η ελευθερία ένωσης των μελών ορισμένης μειονότητας³⁵.

(β) Φύση και βαρύτητα του επιβληθέντος περιορισμού: Το κριτήριο αυτό επικεντρώνει στο είδος, στο λειτουργικό περιεχόμενο και στη σφοδρότητα (ένταση/έκταση) των συνεπειών του επίμαχου μέτρου και, συνεπώς, είναι αρκετά περιπτωσιολογικό. Από τη μελέτη της νομολογίας, συνάγεται ότι λαμβάνεται υπόψη, μεταξύ άλλων, εάν πρόκειται για απαγόρευση/θετική ενέργεια (στην οποία αντιστοιχεί αρνητική υποχρέωση) ή για παράλειψη (λήψης των κατάλληλων μέτρων συμμόρφωσης προς θετική υποχρέωση) των κρατικών οργάνων³⁶, εάν το μέτρο λειτουργεί κατασταλτικά ή προληπτικά³⁷, εάν αυτό είναι στερητικό της ελευθερίας ή έχει το χαρακτήρα ή μπορεί να οδηγήσει στην επιβολή ποινικής κύρωσης και ποια είναι η βαρύτητά της³⁸, καθώς και εάν αποκλείει πλήρως/γενικώς ή περιορίζει καίρια/εκτενώς την οικεία δραστηριότητα ή, αντίθετα, εάν αφήνει εύλογες εναλλακτικές διόδους εκδήλωσής της, ως προς τον τρόπο, χρόνο ή/και τόπο άσκησής της³⁹.

(γ) Σκοπός της επέμβασης: Η φύση των ειδικότερων (θεμιτών, δημοσίων ή ιδιωτικών) συμφερόντων στη θεραπεία των οποίων σκοπεί το επίδικο μέτρο

³³ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 27.8.2015, *Parrillo v. Italy* (46470/11), σκέψη 174-175.

³⁴ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψη 128.

³⁵ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 17.2.2004, *Gorzelik and others v. Poland* (44158/98), σκέψεις 89-93.

³⁶ Το εύρος του περιθωρίου εκτίμησης είναι στενότερο στις περιπτώσεις αρνητικής υποχρέωσης. Βλ., ιδίως, ΕΔΔΑ 3.2.2009, *Women On Waves and Others v. Portugal* (no. 31276/05), σκέψη 40. Πρβλ. και ΕΔΔΑ 5.12.2013, *Vilnes and others v. Norway* (52806/09 κ.λπ.), σκέψη 220, και ΕΔΔΑ 4.12.2003, *M.C. v. Bulgaria* (39272/98), σκέψη 154.

³⁷ Στο πλαίσιο των άρθρων 10 και 11, τα προληπτικά μέτρα κρίνονται με μεγαλύτερη αυστηρότητα [βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ 26.11.2009, *Observer and Guardian v. the United Kingdom* (13585/88), σκέψη 60, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 17.2.2004, *Gorzelik and others v. Poland* (44158/98), σκέψη 105 και ΕΔΔΑ 9.7.2015, *Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού και άλλοι κατά Ελλάδας* (1295/10), σκέψεις 42-44].

³⁸ Ο καταλογισμός ή απειλή επιβολής ποινικής κύρωσης λαμβάνεται υπόψη προς την κατεύθυνση του περιορισμού του περιθωρίου εκτίμησης. Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψη 152 και ΕΔΔΑ 24.2.2015, *Haldimann and others v. Switzerland* (21830/09), σκέψη 67.

³⁹ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψεις 146, 151, ΕΔΔΑ 2.1.2001, *Stankov and the United Macedonian Organisation Ilinden v. Bulgaria* (29221/95 and 29225/95), σκέψεις 108-109 και ΕΔΔΑ 26.3.1987, *Leander v. Sweden* (9248/81), σκέψη 59.

συνιστά κριτήριο⁴⁰, το οποίο συναρτάται προς το προηγούμενο. Αναλόγως των συνθηκών, το κριτήριο αυτό ενδέχεται να κατατείνει στη διεύρυνση του περιθωρίου εκτίμησης, όπως σε περίπτωση που οι επιδιωκόμενοι σκοποί ανάγονται στην εθνική/δημόσια ασφάλεια⁴¹ ή στην προστασία των δημοσίων ηθών⁴² ή σε ζητήματα γενικής πολιτικής⁴³, συχνά ευαίσθητα ή/και σύνθετα⁴⁴, ιδίως στο πεδίο της κοινωνικής και οικονομικής νομοθεσίας⁴⁵, ή σε θέματα η ρύθμιση των οποίων απαιτεί την εξισορρόπηση συγκρουόμενων ιδιωτικών συμφερόντων ή δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ⁴⁶. Συναφώς, λαμβάνεται υπόψη, προς την ίδια κατεύθυνση, και το ιδιαίτερο πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου επιδιώκεται, με το επίδικο μέτρο, ο καθορισμένος σκοπός⁴⁷. Εξάλλου, επισημαίνεται ότι, εφόσον επιχειρείται η εξυπηρέτηση περισσότερων διακριτών σκοπών, η αναλογικότητα του μέτρου και το σχετικό περιθώριο εκτίμησης του κράτους εξετάζονται χωριστά σε σχέση με τον καθένα από τους σκοπούς αυτούς⁴⁸.

(δ) Δημοκρατική νομιμοποίηση/διαδικασία: Το κριτήριο αυτό αναφέρεται συνήθως σε συνδυασμό με το προηγούμενο, προς θεμελίωση της αναγνώρισης ευρέος περιθωρίου εκτίμησης των εθνικών αρχών, και εκφράζει την εύλογη αντίληψη ότι ο καθορισμός των γενικών πολιτικών (κοινωνικών, οικονομικών κ.λπ.) ανήκει στα όργανα του καθού κράτους, τα οποία έχουν άμεση δημοκρατική νομιμοποίηση και βρίσκονται σε καλύτερη θέση για την

⁴⁰ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 4.12.2008, *S. and Marper v. the United Kingdom* (30562/04 and 30566/04), σκέψη 102.

⁴¹ Βλ. ΕΔΔΑ 6.9.1978, *Klass v. Germany* (5029/71), σκέψη 49, ΕΔΔΑ 26.3.1987, *Leander v. Sweden* (9248/81), σκέψη 59.

⁴² Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 7.12.1976, *Handyside v. the United Kingdom* (5493/72) σκέψη 48 και ΕΔΔΑ 24.5.1988, *Müller and others v. Switzerland* (10737/84), σκέψη 35.

⁴³ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψεις 129 και 154-155 (σχέση Κράτους και θρησκειών – απαγόρευση μπουρκα σε δημόσιους χώρους) και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 30.6.2015, *Khorosenko v. Russia* (41418/04), σκέψη 120 (εγκληματολογική πολιτική - καθεστώς φυλάκισης ισοβιτών).

⁴⁴ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 27.8.2015, *Parrillo v. Italy* (46470/11), σκέψη 169, ΕΔΔΑ 16.6.2015, *Manole and Romanian Farmers Direct v. Romania* (46551/06), σκέψη 70 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 5.6.2015, *Lambert and others v. France* (46043/14), σκέψη 144.

⁴⁵ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ 7.5.2013, *Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας* (57665/12), σκέψη 31 (καθορισμός δημοσίων εσόδων και εξόδων - μείωση μισθών και συντάξεων) και ΕΔΔΑ 30.7.2015, *Zammit and Attard Cassar v. Malta* (1046/12), σκέψη 62 (έλεγχος μισθώσεων/ύψους μισθωμάτων).

⁴⁶ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 13.2.2003, *Odièvre v. France* (42326/98), σκέψη 46, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 9.7.2013, *Syndicatul Păstorul cel Bun v. Romania* (2330/09), σκέψη 160 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 30.6.2015, *Khorosenko v. Russia* (41418/04), σκέψη 120.

⁴⁷ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 16.3.2006, *Ždanoka v. Latvia* (58278/00), σκέψη 121 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 30.1.1998, *United Communist Party of Turkey v. Turkey* (19392/92), σκέψη 59.

⁴⁸ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψεις 139-158.

αξιολόγηση των τοπικών αναγκών και συνθηκών⁴⁹. Συνακόλουθα, το ΕΔΔΑ αυτοπεριορίζεται κατά τον έλεγχο της στάθμισης συμφερόντων που αντικατοπτρίζει το επίμαχο μέτρο και η οποία έγινε μέσω της δημοκρατικής διαδικασίας⁵⁰.

(ε) Υπαρξη (ή μη) consensus: Η εν λόγω, αρκετά “ρευστή”, παράμετρος αναφέρεται στην ύπαρξη ή απουσία συναίνεσης, αφενός, ως προς τη σχετική βαρύτητα και σημασία των αγαθών/συμφερόντων που διακυβεύονται και, αφετέρου, ως προς τα βέλτιστα μέσα προστασίας τους⁵¹. Ερευνάται σε δύο επίπεδα, το τοπικό/εθνικό και το ευρωπαϊκό/διεθνές. Όσον αφορά το πρώτο επίπεδο, εξετάζεται εάν το επίδικο μέτρο εντάσσεται στο πλαίσιο των θεμελιακών αξιών και κανόνων της (συμβίωσης εντός της) εθνικής κοινωνίας και αντανakλά βασική επιλογή της, εκφρασθείσα μέσω της δημοκρατικής διαδικασίας⁵². Ο εντοπισμός τέτοιας συναίνεσης άγει φυσιολογικά σε διεύρυνση του περιθωρίου εκτίμησης, ενόψει και του προηγούμενου (υπό στοιχ. δ) κριτηρίου⁵³. Όσον αφορά το δεύτερο επίπεδο, αναζητάται εάν για το επίμαχο ζήτημα έχει διαμορφωθεί κοινότητα αξιών, αρχών και κανόνων μεταξύ των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, με βάση τις οικείες διεθνείς συνθήκες και συμβάσεις, τις νομοθεσίες ή τις πρακτικές των κρατών μελών και το διεθνές “χαλαρό” δίκαιο (soft law, λ.χ. συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης)⁵⁴. Η ανυπαρξία σχετικού ευρωπαϊκού consensus, η οποία μπορεί και να οφείλεται στο ότι το επίμαχο ζήτημα δεν έχει τεθεί ή ρυθμιστεί σε αρκετά κράτη μέλη⁵⁵, λειτουργεί υπέρ του καθού κράτους, όσον αφορά το περιθώριο εκτίμησης που του αναγνωρίζεται⁵⁶. Στον αντίποδα, η συναγωγή τέτοιας συναίνεσης, εφόσον κινείται σε αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη του επίμαχου

⁴⁹ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 6.10.2005, *Maurice v. France* (11810/03), σκέψη 117.

⁵⁰ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψη 154.

⁵¹ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 27.8.2015, *Parrillo v. Italy* (46470/11), σκέψη 174-175.

⁵² Βλ., ιδίως, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψεις 153-155.

⁵³ *Idem*.

⁵⁴ Βλ. σχετικά λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 27.8.2015, *Parrillo v. Italy* (46470/11), σκέψεις 176-182, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 5.6.2015, *Lambert and others v. France* (46043/14), σκέψεις 147-148, ΕΔΔΑ 16.6.2015, *Manole and Romanian Farmers Direct v. Romania* (46551/06), σκέψεις 67-70, ΕΔΔΑ 10.3.2015, *Y.Y. v. Turkey* (14793/08), σκέψεις 104-111, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 7.7.2011, *Bayatyan v. Armenia* (23459/03), σκέψεις 122-123, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 13.6.1979, *Marckx v. Belgium* (6833/74), σκέψη 41.

⁵⁵ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψη 156.

⁵⁶ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 27.8.2015, *Parrillo v. Italy* (46470/11), σκέψη 169 και ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψεις 155-156.

εθνικού μέτρου, περιορίζει το εθνικό περιθώριο εκτίμησης σε βαθμό που, αναλόγως και των λοιπών κριτηρίων και συνθηκών, μπορεί να αποβεί καθοριστικός για την έκβαση της υπόθεσης⁵⁷ ή να μην ασκήσει αποφασιστική επιρροή σε αυτήν⁵⁸.⁵⁹

(στ) Εκτίμηση από τα εθνικά όργανα της αναλογικότητας ενόψει των αρχών και κριτηρίων που προκύπτουν από τη νομολογία του ΕΔΔΑ: Πρόκειται για χαρακτηριστική εκδήλωση της επικουρικότητας του ρόλου του ΕΔΔΑ, ως προς την εφαρμογή της ΕΣΔΑ. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το εν λόγω κριτήριο, το περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται στα εθνικά όργανα στο πλαίσιο της εξέτασης της αναγκαιότητας και αναλογικότητας του επίμαχου μέτρου διευρύνεται, με αντίστοιχο περιορισμό του ελέγχου του ΕΔΔΑ, εάν η στάθμιση και εξισορρόπηση των συγκρουόμενων συμφερόντων και δικαιωμάτων διενεργείται με βάση τις αρχές και τα κριτήρια της ΕΣΔΑ, όπως αυτή ερμηνεύεται από το ΕΔΔΑ⁶⁰. Αντίθετα, σε περίπτωση παραγνώρισης ενός ή περισσότερων από τα κριτήρια αυτά, η πραγματοποιηθείσα στάθμιση δεν είναι τέτοια που να δικαιολογεί την καταρχήν αποδοχή της από το ΕΔΔΑ, με συνέπεια ο έλεγχός του να καθίσταται έντονος και να καταλήγει συνήθως στη διατύπωση κρίσης περί μη παροχής από τα αρμόδια εθνικά όργανα επαρκών δικαιολογητικών λόγων για τον επίμαχο περιορισμό και, συνακόλουθα, στη

⁵⁷ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 7.7.2011, *Bayatyan v. Armenia* (23459/03), σκέψεις 122-128.

⁵⁸ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 16.12.2010, *A, B and C v. Ireland* (25579/10), σκέψεις 234-241.

⁵⁹ Για εμβάθυνση όσον αφορά την αξιολόγηση της ύπαρξης και της επιρροής ευρωπαϊκής συναίνεσης, βλ. Π. Βογιατζής, “Το «ζωντανό κείμενο» και η «ευρωπαϊκή συναίνεση» στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: η δύσκολη ισορροπία μεταξύ δικαστικού ακτιβισμού και αυτοπεριορισμού”, Νομικό Βήμα 2012 σελ. 1142 επ..

⁶⁰ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 7.2.2012, *Von Hannover v. Germany (no 2)* (40660/08 and 60641/08), σκέψη 107 (σχετικά με τα κριτήρια της στάθμισης μεταξύ του σεβασμού του ιδιωτικού βίου και της ελευθερίας της έκφρασης – αν τα κριτήρια αυτά έχουν γίνει σεβαστά από τον εθνικό δικαστή, πρέπει να συντρέχουν σοβαροί λόγοι για να υποκαταστήσει το ΕΔΔΑ τη σχετική εκτίμησή του). Τέτοιος αυτοπεριορισμός του ΕΔΔΑ πρέπει να θεωρηθεί ότι δικαιολογείται και όταν το αρμόδιο εθνικό δικαστήριο, στο πλαίσιο της στάθμισης, επεφύλαξε στον αιτούντα ευνοϊκότερη μεταχείριση από αυτή που έπρεπε, λαμβάνοντας υπόψη του και δικαίωμά του που δεν “έπαιζε” ή δίνοντας σαφώς μεγαλύτερη από την προσήκουσα έμφαση σε δικαίωμά του, εφόσον το σφάλμα δεν επηρεάζει ουσιωδώς την ορθότητα του σκεπτικού και του (βλαπτικού για τον αιτούντα) συμπεράσματος του εθνικού δικαστή, ο οποίος, πάντως, εκτίμησε και στάθμισε κατά τρόπο που δεν μπορεί να θεωρηθεί μη εύλογος τα δικαιώματα/συμφέροντα που πράγματι συνέτρεχαν και τους σχετικούς με αυτά παράγοντες [πρβλ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 12.6.2014, *Fernández Martínez v. Spain* (56030/07), σκέψεις 108 και 151: στάθμιση μεταξύ του δικαιώματος ιδιωτικού βίου και του δικαιώματος αυτονομίας θρησκευτικών οργανισμών – τα εθνικά δικαστήρια στάθμισαν λεπτομερώς και ενδελεχώς τα συγκρουόμενα δικαιώματα, έστω κι αν έδωσαν έμφαση στο δικαίωμα έκφρασης του αιτούντος, το οποίο δεν θεωρήθηκε κρίσιμο από το ΕΔΔΑ].

διαπίστωση παραβίασης της ΕΣΔΑ⁶¹. Εξάλλου, εάν το αρμόδιο εθνικό όργανο δεν προέβη καν στην επιβαλλόμενη στάθμιση, σημαίνει ότι αγνόησε κατ' ουσίαν την αρχή της δίκαιης ισορροπίας και ότι υπερέβη το περιθώριο εκτίμησής του, ακόμα κι αν τούτο είναι ευρύ, με συνέπεια (όχι την πρωτογενή εξέταση του ζητήματος, με πραγματοποίηση της αναγκαίας στάθμισης, από το ΕΔΔΑ, αλλά) τη διαπίστωση παραβίασης του οικείου άρθρου της ΕΣΔΑ⁶². Επομένως, η ποιότητα του ασκούμενου από τον εθνικό νομοθέτη και δικαστή ελέγχου της αναγκαιότητας του επίμαχου μέτρου είναι ιδιαίτερης σημασίας για τον καθορισμό του εύρους του εθνικού περιθωρίου εκτίμησης και, συνακόλουθα, την ένταση του ελεγκτικού ρόλου του ΕΔΔΑ, όσον αφορά την τήρηση της αρχής της αναλογικότητας⁶³.

Η σαφήνεια και συνέπεια της νομολογίας του ΕΔΔΑ, τόσο ως προς τη σχετική βαρύτητα όσο και ως προς τον τρόπο αξιολόγησης των ανωτέρων κριτηρίων, δεν είναι τέτοια ώστε να καθίσταται γενικά ευχερής η προβλέψιμη εφαρμογή τους⁶⁴. Παρά τα προβλήματα που ανακύπτουν συναφώς, από την άποψη της διαφάνειας και της ασφάλειας δικαίου, φαίνεται, πάντως, να πρόκειται περί εκούσιας, “δημιουργικής” ασάφειας. Πράγματι, η θεωρία του περιθωρίου εκτίμησης έχει διαμορφωθεί κατά τρόπο που παρέχει στο Δικαστήριο του Στρασβούργου την αναγκαία ευελιξία για την προσαρμογή της έκτασης και έντασης του ελέγχου του στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά εκάστης υπόθεσης και στις ανάγκες επίλυσής της. Συνιστά, λοιπόν, ένα εύκαμπτο “εργαλείο” άσκησης νομολογιακής πολιτικής από το ΕΔΔΑ, η χρήση του οποίου εξυπηρετεί τη δικαιολόγηση των επιλογών του και του ελέγχου που ασκεί κάθε φορά επί των πράξεων ή παραλείψεων του καθού κράτους. Γι' αυτό και αξιοποιείται, ιδίως, σε ευαίσθητες και “δύσκολες” περιπτώσεις (όπως αυτές που συναρτώνται με θεμελιώδεις πολιτισμικές διαφορές εντός της οικείας εθνικής κοινωνίας), στις οποίες η σύγχρονη νομολογία του ΕΔΔΑ αναπτύσσει εμφανή και δυναμική τάση

⁶¹ Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ 22.9.2015, *Κουτσογιάννης και Πανταζής κατά Ελλάδας* (54608/09, 54590/09), σκέψεις 43-46, ΕΔΔΑ 23.6.2015, *Niskasaari and Otavamedia Oy v. Finland* (32297/10), σκέψεις 49-60 και ΕΔΔΑ 9.7.2015, *Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού κατά Ελλάδας* (1295/10), σκέψεις 42-44.

⁶² Βλ. λ.χ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 4.12.2007, *Dickson v. the United Kingdom*, (44362/04), σκέψεις 81-85.

⁶³ Βλ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 22.4.2013, *Animal Defenders International v. the United Kingdom* (48876/08), σκέψη 108.

⁶⁴ Βλ. λ.χ. την επιχειρηματολογία της μειοψηφίας στην απόφαση *S.A.S. v. France*.

ενίσχυσης της επικουρικότητας του ρόλου του και της παρεχόμενης από αυτό προστασίας⁶⁵.

III. Πολιτισμικός πλουραλισμός και προστατευτισμός στην εποχή της ενδυναμωμένης επικουρικότητας

1. Ο *Charlie* δικαιούται να μην ανέχεται τη μούρκα στους δημόσιους χώρους (*S.A.S. v. France*)

Στις αρχές του 2015, η γαλλική κοινωνία αντέδρασε στη δολοφονία δημοσιογράφων του περιοδικού *Charlie-Hebdo*, με τα συνθήματα “On est tous Charlie” και “Je suis Charlie”, επιβεβαιώνοντας, με τον τρόπο αυτό, την προσήλωσή της στις θεμελιώδεις αξίες της ανεκτικότητας (μεταξύ άλλων, της προκλητικής σάτιρας) και του πλουραλισμού⁶⁶. Πρόκειται, πράγματι για αξίες που συνιστούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα και εγγυήσεις της δημοκρατικής κοινωνίας⁶⁷. Συναφώς, το ΕΔΔΑ έχει τονίσει ότι «Ο πλουραλισμός βασίζεται και στη γνήσια αναγνώριση και σεβασμό της ποικιλίας και του δυναμισμού των πολιτιστικών παραδόσεων, των εθνικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων, των θρησκευτικών πεποιθήσεων [...]. Η αρμονική διάδραση μεταξύ των προσώπων και των ομάδων με διαφορετικές ταυτότητες είναι ουσιώδης για την επίτευξη κοινωνικής συνοχής.»⁶⁸.

Σε επίπεδο θεωρίας και γενικών αρχών, τα παραπάνω (πρέπει να) είναι λίγο - πολύ αυτονόητα. Στην πράξη, όμως, τα προβλήματα είναι πολλά και σοβαρά⁶⁹. Η πολιτισμική διαφοροποίηση εμπλουτίζει την κοινωνία αλλά ταυτόχρονα μπορεί να δημιουργήσει εντάσεις στο εσωτερικό της και να αντιμετωπισθεί ως

⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά, εκτός από την *S.A.S. v. France* που θα αναλυθεί παρακάτω, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 5.6.2015, *Lambert and others v. France* (46043/14), σκέψεις 144-182, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 16.7.2014, *Hämäläinen v. Finland* (37359/09), σκέψεις 57-89, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 12.6.2014, *Fernández Martínez v. Spain* (56030/07), σκέψεις 123-152, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 9.7.2013, *Syndicatul Păstorul cel Bun v. Romania* (2330/09), σκέψεις 159-173, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 22.4.2013, *Animal Defenders International v. the United Kingdom* (48876/08), σκέψεις 99-125, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 13.7.2012, *Mouvement raëlien suisse v. Switzerland* (16354/06), σκέψεις 59-77, ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 16.12.2010, *A, B and C v. Ireland* (25579/10), σκέψεις 229-241.

⁶⁶ Για την προστασία και τα όρια της ελευθερίας της προκλητικής έκφρασης, βλ. ιδίως Χρ. Ράμμος, “*Με αφορμή τα γεγονότα του Charlie Hebdo. Προβληματισμοί γύρω από την ελευθερία έκφρασης και τα όριά της στις δύσκολες περιπτώσεις με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ*” (μελέτη δημοσιευμένη στο humanrightscaselaw.gr).

⁶⁷ Βλ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11), σκέψη 128.

⁶⁸ Βλ. ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 17.2.2004, *Gorzelik and others v. Poland* (44158/98), σκέψη 92.

⁶⁹ Ενδεικτικά αναφέρω ότι, μόλις πριν από λίγες ημέρες, ο Πρωθυπουργός της Ουγγαρίας δήλωσε ότι οι Σύριοι πρόσφυγες δημιουργούν κίνδυνο αλλοίωσης της πολιτιστικής/θρησκευτικής ταυτότητας της ουγγρικής κοινωνίας.

απειλητική. Η ανεύρεση της κατάλληλης ισορροπίας ανάμεσα, αφενός, στο δικαίωμα της μειοψηφίας να υπάρχει και να εκφράζεται και, αφετέρου, στα δικαιώματα των “άλλων” (προσώπων και οντοτήτων) αποτελεί διαρκές έργο της οργάνων της δημοκρατικής κοινωνίας και, κυρίως, του νομοθέτη και του δικαστή. Η εξισορρόπηση των αντιτιθέμενων, άξιων προστασίας, συμφερόντων είναι ευαίσθητο και συχνά σύνθετο και δυσχερές ζήτημα, η ευθύνη ρύθμισης του οποίου ανήκει καταρχήν στα κράτη μέλη. Η αρχή της επικουρικότητας είναι, λοιπόν, φυσιολογικό να βρίσκει, στο ως άνω πεδίο πεδίο, πρόσφορο έδαφος εφαρμογής και να εκδηλώνεται μέσω της αναγνώρισης στις εθνικές αρχές περιθωρίου εκτίμησης με βεληνεκές ανάλογο προς τη σημασία που έχουν τα θέματα αυτά για την κοινωνική συμβίωση. Το πλέον χαρακτηριστικό και πρόσφατο νομολογιακό παράδειγμα υιοθέτησης τέτοιας προσέγγισης είναι η απόφαση *S.A.S. v. France* της μείζονας σύνθεσης του ΕΔΔΑ⁷⁰.

Η υπόθεση αφορούσε σε διάταξη γαλλικού νόμου, του έτους 2010, σύμφωνα με την οποία κανένας δεν μπορεί να φοράει, σε δημόσιο χώρο, ρούχο σχεδιασμένο να καλύπτει το πρόσωπο, η δε παραβίαση της απαγόρευσης αυτής συνιστά πταίσμα, που τιμωρείται με πρόστιμο μέχρι 150 ευρώ. Η εν λόγω επιταγή, η οποία στόχευε κατά βάση στο κάλυμα/πέπλο που φορούν οι μουσουλμάνες (burqa και niqab), θεωρήθηκε από το γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο ως συνάδουσα προς το Σύνταγμα, υπό την επιφύλαξη της μη εφαρμογής της σε χώρους λατρείας ανοιχτούς στο κοινό⁷¹. Η *S.A.S.*, Γαλλίδα υπήκοος και μουσουλμάνα στο θρήσκευμα, προσέφυγε στο ΕΔΔΑ, επικαλούμενη παραβίαση, μεταξύ άλλων, των δικαιωμάτων της βάσει των άρθρων 8 και 9 της ΕΣΔΑ. Η μείζονα σύνθεση του ΕΔΔΑ απέρριψε (με μεγάλη πλειοψηφία 15-2) το λόγο, με το ακόλουθο σκεπτικό:

(i) η επίμαχη απαγόρευση ενέχει επέμβαση, αφενός, στον ιδιωτικό βίο της αιτούσας (έκφραση της προσωπικότητας μέσω της εξωτερικής εμφάνισης) και, κυρίως, στη θρησκευτική ελευθερία της (εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεών της) (σκέψεις 106-111),

⁷⁰ ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 1.7.2014, *S.A.S. v. France* (43835/11).

⁷¹ Conseil Constitutionnel 7.10.2010, 2010-613 DC. Παρόμοια απόφαση εξέδωσε το 2012 το Συνταγματικό Δικαστήριο του Βελγίου, επί αντίστοιχης διάταξης της βελγικής νομοθεσίας. Αντίθετα, το Ανώτατο Δικαστήριο της Ισπανίας έκρινε μη νόμιμη ανάλογη κανονιστική ρύθμιση δήμου (βλ. σκέψεις 41-47 της απόφασης *S.A.S. v. France*).

(ii) η αρχή της ισότητας των φύλων δεν συνιστά, εν προκειμένω, θεμιτώς επιδιωκόμενο σκοπό (αναγόμενο “στην προστασία των δικαιωμάτων των άλλων”), διότι τα κράτη μέλη δεν νομιμοποιούνται να την επικαλεσθούν έναντι των γυναικών για να τις “προστατεύσουν” από την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους κατά τα άρθρα 8 και 9 της ΕΣΔΑ (σκέψη 119),

(iii) παρομοίως, ο σκοπός του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν είναι ικανός να δικαιολογήσει τον επίδικο γενικό κανόνα, διότι η απαγορευόμενη συμπεριφορά αφορά στην έκφραση πολιτιστικής ταυτότητας, η οποία συμβάλλει στον (εγγενή στη δημοκρατία) πλουραλισμό, λαμβανομένης άλλωστε υπόψη και της ποικιλομορφίας των αντιλήψεων της αρετής και αξιοπρέπειας που συνδέονται με την αποκάλυψη του ανθρωπίνου σώματος (σκέψη 120),

(iv) η προστασία της δημόσιας ασφάλειας αποτελεί θεμιτώς επιδιωκόμενο σκοπό (σκέψη 115),

(v) η προβαλλόμενη ανάγκη σεβασμού των ελάχιστων απαιτήσεων της κοινωνικής συμβίωσης (“living together”), υπό τη μορφή της δυνατότητας ανοιχτών διαπροσωπικών σχέσεων, η οποία, με βάση γενική συναίνεση, έχει καταστεί αναπόσπαστο στοιχείο της ζωής στη σχετική εθνική κοινωνία, συνδέεται με την “προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων” και συνιστά, εν προκειμένω, θεμιτό σκοπό (σκέψεις 121-122 και 141-142),

(vi) ενόψει και της αρχής της επικουρικότητας του μηχανισμού της ΕΣΔΑ, καθώς και της καλύτερης από το ΕΔΔΑ θέσης των εθνικών οργάνων να αξιολογούν τις τοπικές συνθήκες και ανάγκες σε θέματα γενικής πολιτικής, στο πεδίο του άρ. 9 της ΕΣΔΑ, το κράτος διαθέτει, καταρχήν, ευρύ περιθώριο εκτίμησης, όταν αποφασίζει εάν και σε ποιο βαθμό είναι αναγκαίος κάποιος περιορισμός του δικαιώματος εκδήλωσης της θρησκευτικής πίστης, προς εξυπηρέτηση θεμιτού σκοπού (σκέψη 129),

(vii) το επίμαχο μέτρο, ενόψει της σημασίας και της ευρύτητας των επιπτώσεών του στα δικαιώματα των γυναικών που επιθυμούν να καλύπτουν πλήρως το πρόσωπό τους για θρησκευτικούς λόγους, δεν μπορεί να θεωρηθεί ανάλογο προς το σκοπό της προστασίας της δημόσιας τάξης/ασφάλειας, εφόσον δεν υπάρχει γενική απειλή γι’ αυτήν, η δε θεραπεία του εν λόγω συμφέροντος μπορεί να επιτευχθεί με το λιγότερο επαχθές μέτρο της επιβολής υποχρέωσης αποκάλυψης του προσώπου και της ταυτότητας σε περίπτωση στοιχειοθέτησης

κινδύνου για την ασφάλεια των ανθρώπων ή της περιουσίας ή όταν ειδικές περιστάσεις δικαιολογούν υποψία απάτης περί την ταυτότητα (σκέψη 139), (viii) ωστόσο, το μέτρο κρίνεται “αναγκαίο” (σύμφωνο με την αρχή της αναλογικότητας) σε μια δημοκρατική κοινωνία, για την επίτευξη του προαναφερόμενου θεμιτού σκοπού του σεβασμού των θεμελιωδών απαιτήσεων της συμβίωσης στη γαλλική κοινωνία, διότι, ναι μεν το μέτρο αφορά στην πράξη μικρό αριθμό γυναικών (περίπου 2.000) έχει ιδιαίτερη ευρύτητα και σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στην κατάσταση και στα δικαιώματα των γυναικών αυτών και επιβάλλεται με την απειλή ποινικής κύρωσης, αλλά, από την άλλη πλευρά της ζυγαριάς, η προβλεπόμενη κύρωση είναι από τις πιο ελαφριές (πρόστιμο σχετικά μικρού ύψους), η απαγόρευση της πλήρους κάλυψης του προσώπου σε δημόσιους χώρους συνιστά επιλογή της (γαλλικής) κοινωνίας, αναγόμενη στους βασικούς κανόνες της κοινωνικής επικοινωνίας, συμβίωσης και ανεκτικότητας, η οποία εκφράσθηκε, κατόπιν σχετικής στάθμισης των συγκρουόμενων συμφερόντων, μέσω της δημοκρατικής διαδικασίας, επί ζητήματος γενικής πολιτικής, για τη ρύθμιση του οποίου, ενόψει των αμέσως προηγούμενων, η Γαλλία διέθετε ευρύ πεδίο εκτίμησης, δεδομένου, άλλωστε, ότι δεν υπάρχει ευρωπαϊκή συναίνεση εναντίον τέτοιας απαγόρευσης, αφού το θέμα δεν έχει αντιμετωπισθεί ή τεθεί σε σημαντικό αριθμό κρατών του Συμβουλίου της Ευρώπης (σκέψεις 145-158), (ix) επομένως και, ιδίως, ενόψει του ευρέος περιθωρίου εκτίμησης που διέθετε συναφώς η Γαλλία, δεν παραβιάσθηκαν τα άρθρα 8 και 9 της ΕΣΔΑ (σκέψεις 157-159).

Ο ανωτέρω συλλογισμός του Δικαστηρίου αφήνει οπωσδήποτε αρκετά περιθώρια κριτικής, η οποία διατυπώθηκε από τη μειοψηφία δύο δικαστών, τόσο ως προς τη συνδρομή θεμιτού σκοπού από την ανωτέρω άποψη των “δικαιωμάτων των άλλων”, στο πλαίσιο της κοινωνικής συμβίωσης, όσο και αναφορικά με την έκταση του περιθωρίου εκτίμησης και, συνακόλουθα, την αναλογικότητα του μέτρου, που καταλήγει σε “επιλεκτικό πλουραλισμό και περιορισμένη ανεκτικότητα”⁷² στην κοινωνία του Charlie. Αλλά, τελικά, αυτό ακριβώς είναι το διακύβευμα σε τέτοιες υποθέσεις αμφισβητούμενων κρατικών μέτρων προστασίας βασικών αξιών και χαρακτηριστικών της πολιτιστικής

⁷² Βλ. σκέψη 14 της μειοψηφίας.

ταυτότητας της οικείας εθνικής κοινωνίας έναντι μειοψηφικών εκδηλώσεων. Η κάθε περίπτωση κρίνεται βέβαια χωριστά, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, αλλά η λογική στην οποία στηρίζεται η S.A.S. εντάσσεται εμφανώς στο σύγχρονο πλαίσιο της “στιβαρής” επικουρικότητας και κινείται προς την κατεύθυνση της ισχυροποίησης της εξουσίας των κρατών μελών να ασκούν την πολιτική τους στον ανωτέρω, “ευαίσθητο” τομέα.

2. Η ελληνική κοινωνία πρέπει να ανέχεται την ίδρυση “μακεδονικού” σωματείου(;) (Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού κ.ά. κατά Ελλάδας)

Η απόφαση Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού⁷³ αφορούσε σε απόρριψη από τα πολιτικά δικαστήρια αίτησης εγγραφής σωματείου με τη συγκεκριμένη επωνυμία. Όπως προκύπτει από την απόφαση του ΕΔΔΑ (σκέψεις 8-13 και 38), η απόρριψη εχώρησε με το σκεπτικό ότι, ενόψει και ενεργειών ορισμένων εκ των ιδρυτικών μελών του σωματείου κατά τα έτη 1990 και 1991 (συμμετοχή σε συνδιάσκεψη για την ασφάλεια και τη συνεργασία στην Ευρώπη και συνάντηση με τον Gligorov, Πρόεδρο της F.Y.R.O.M.), οι αιτούντες ήταν στρατευμένοι στην προώθηση της ιδέας ύπαρξης μιας “μακεδονικής” μειονότητας στην Ελλάδα και οι όροι περί “μακεδονικής” γλώσσας και “μακεδονικού” πολιτισμού, που χρησιμοποιούνταν στο καταστατικό του σωματείου και στην επωνυμία του, για τον προσδιορισμό των σκοπών του, μπορούσαν να προκαλέσουν σύγχυση ως προς τον αληθινό σκοπό και το περιεχόμενο της δράσης του, ο σκοπός δε αυτός αντέκειτο στη δημόσια τάξη και έθετε σε κίνδυνο τη δημόσια ειρήνη και την αρμονική συμβίωση των κατοίκων της περιοχής της Φλώρινας, δεδομένου ότι ήγειρε ζητήματα, άνευ αντικειμένου, “μακεδονικής” γλώσσας, “μακεδονικού” πολιτισμού και ύπαρξης “μακεδονικής εθνικής ταυτότητας”. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση της ελευθερίας ένωσης/ συνεταιρίζεσθαι (άρθρ. 11 της ΕΣΔΑ), με τις ακόλουθες σκέψεις:

- (i) το επίμαχο μέτρο επεδίωκε θεμιτούς σκοπούς, συγκεκριμένα την προστασία της δημόσιας ασφάλειας και της δημόσιας τάξης (σκέψη 33),
- (ii) το δικαίωμα σύστασης νομικού προσώπου για συλλογική δράση σε τομέα κοινού ενδιαφέροντος αποτελεί μια από τις σημαντικότερες όψεις της

⁷³ ΕΔΔΑ 9.7.2015, Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού και άλλοι κατά Ελλάδας (1295/10).

ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι, χωρίς την οποία η ελευθερία αυτή δεν θα είχε ουσία (σκέψη 34),

(iii) συνεπώς, όσον αφορά την εξέταση της αναγκαιότητας σχετικών περιοριστικών μέτρων, τα κράτη έχουν μειωμένο περιθώριο εκτίμησης, που συνοδεύεται από αυστηρό ευρωπαϊκό έλεγχο τόσο της εθνικής νομοθεσίας όσο και των δικαστικών αποφάσεων εφαρμογής της (σκέψη 35),

(iv) κατά τον ως άνω έλεγχο της τήρησης της αρχής της αναλογικότητας, το ΕΔΔΑ ερευνά εάν οι λόγοι που επικαλούνται οι εθνικές αρχές για τη δικαιολόγηση του μέτρου είναι συναφείς και επαρκείς, ειδικότερα δε, πρέπει να πεισθεί ότι τα εθνικά όργανα εφάρμοσαν κανόνες σύμφωνους με τις αρχές που απορρέουν από το άρ. 11 της ΕΣΔΑ, με βάση αποδεκτή εκτίμηση του πραγματικού (σκέψη 36),

(v) οι σκοποί του αιτούντος σωματείου δύσκολα θα μπορούσαν, αυτοί καθαυτοί, να παραβιάσουν τη δημόσια τάξη και, σε κάθε περίπτωση, οι αιτούντες, ακόμα κι αν υποτεθεί ότι θα προέβαλαν μειονοτική συνείδηση, έχουν πάντως δικαίωμα, βάσει διεθνών κειμένων που έχει υπογράψει και η Ελλάδα (κείμενο της διάσκεψης της Κοπεγχάγης και του Χάρτη των Παρισίων του 1990), να ιδρύουν ενώσεις για την προστασία της πολιτιστικής και πνευματικής κληρονομιάς τους (σκέψη 39),

(vi) δεν προκύπτει από τη δικογραφία ότι, κατά τον κρίσιμο χρόνο (2003), οι αιτούντες είχαν αναλάβει πρωτοβουλίες ή είχαν προβεί σε ενέργειες ικανές να υπονομεύσουν τη δημόσια τάξη στην Ελλάδα, οι δε πράξεις τους (το 1990 και 1991) στις οποίες αναφέρθηκε το Εφετείο ανάγονταν σε παρωχημένο χρόνο, μεγαλύτερο της δεκαετίας (σκέψη 40),

(vii) σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, τα δικαστήρια δεν ελέγχουν τη σκοπιμότητα αίτησης εγγραφής μη κερδοσκοπικού σωματείου (σκέψη 41),

(viii) τα ελληνικά δικαστήρια έπρεπε να λάβουν υπόψη τους, ως όφειλαν, ότι η σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ είναι υπέρ της εγγραφής σωματείου και όχι του προληπτικού ελέγχου της νομιμότητάς του, εφόσον το εθνικό δίκαιο περιέχει διατάξεις που επιτρέπουν την εκ των υστέρων παρακολούθηση της δράσης του, τέτοια δε είναι και ρύθμιση του άρθρου 105 του ελληνικού Αστικού Κώδικα, δυνάμει της οποίας τα δικαστήρια θα μπορούσαν να διατάξουν τη διάλυση του αιτούντος σωματείου, εάν αυτό επεδίωκε σκοπούς διαφορετικούς από τους

οριζόμενους στο καταστατικό του ή η λειτουργία του αποδεικνυόταν αντίθετη στο νόμο, στα δημόσια ήθη ή στη δημόσια τάξη (σκέψεις 42-43),

(viii) ενόψει των προηγούμενων, η άρνηση εγγραφής του αιτούντος σωματείου ήταν δυσανάλογη προς τους επιδιωκόμενους σκοπούς (σκέψη 44).

Ο παραπάνω συλλογισμός του ΕΔΔΑ στηρίζεται κυρίως (και, κατά τη γνώμη μου, υπερβολικά) στην παλαιά απόφασή του *Σιδηρόπουλος*⁷⁴, παραβλέποντας, ωστόσο, αφενός, ουσιώδεις παραμέτρους της συγκεκριμένης υπό κρίση υπόθεσης και, αφετέρου, τα σύγχρονα νομολογιακά δεδομένα για το περιθώριο εκτίμησης του κράτους, το οποίο χαρακτηρίζεται ως “περιορισμένο”, στο τμήμα της απόφασης περί “γενικών σχετικών αρχών”, χωρίς, πάντως, τούτο να αξιοποιείται, κατά τρόπο ρητό και σαφή, στο τμήμα της περί “εφαρμογής των αρχών αυτών στη συγκεκριμένη υπόθεση”⁷⁵. Η *Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού* έχει, λοιπόν, και την αθέατη πλευρά της, η οποία περιλαμβάνει τα ακόλουθα σημεία:

(a) Ως προς τους επιδιωκόμενους σκοπούς: Το ΕΔΔΑ έχει την πρακτική να εξετάζει με συνοπτικό τρόπο τη συνδρομή θεμιτών επιδιωκόμενων σκοπών⁷⁶. Ωστόσο, η πρακτική αυτή εγκυμονεί κινδύνους, διότι η “ταυτοποίηση” των σκοπών που επιδιώκονται με το επίμαχο μέτρο και ο νομικός χαρακτηρισμός τους, σε σχέση με τους σκοπούς περιορισμών που προβλέπονται ως θεμιτοί στα άρθρα 8-11 της ΕΣΔΑ, βρίσκεται στις αρχές και συνιστά κρίσιμο “βήμα” του δικανικού συλλογισμού, με συνέπεια τυχόν σφάλμα κατά το στάδιο αυτό να επηρεάζει καταρχήν και την ορθότητα των επόμενων στοιχείων του σκεπτικού και, τελικά, του συμπεράσματος της απόφασης. Αυτό θεωρώ ότι συνέβη στη *Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού*, στη σκέψη 33 της οποίας το ΕΔΔΑ έκρινε, με συνοπτικό τρόπο, ότι η επίδικη επέμβαση αφορούσε στη δημόσια ασφάλεια και στην προάσπιση της δημόσιας τάξης. Μολαταύτα, οι σχετικές αποφάσεις των ελληνικών πολιτικών δικαστηρίων, όπως αυτές περιγράφονται από το ΕΔΔΑ, απέρριψαν το αίτημα εγγραφής του σωματείου και λόγω του κινδύνου

⁷⁴ Βλ. ΕΔΔΑ 10.7.1998, *Σιδηρόπουλος κ.ά. κατά Ελλάδας* (26695/95), στην οποία παραπέμπουν οι σκέψεις 34, 37-39, 41 και 43 της απόφασης *Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού*.

⁷⁵ Φαίνεται, πάντως, να υπονοείται στην υπαγωγή ότι ο αυστηρός έλεγχος του ΕΔΔΑ, που αντιστοιχεί στο μειωμένο περιθώριο εκτίμησης της Ελλάδας, εκδηλώνεται, ιδίως, με την εξέταση της ύπαρξης ήσσοнос επαχθούς μέσου επίτευξης του επιδιωκόμενου σκοπού της προστασίας της δημόσιας ασφάλειας και τάξης, το οποίο εντοπίζεται στη δυνατότητα του πολιτικού δικαστή να διατάξει τη διάλυση του σωματείου, σύμφωνα με το άρθρο 105 ΑΚ.

⁷⁶ Βλ. τη σκέψη 114 της απόφασης *S.A.S. v. France*.

πρόκλησης σύγχυσης και παραπλάνησης του κοινού ως προς τους σκοπούς και τη δράση του. Το επίδικο μέτρο ελήφθη, επομένως, και για την εξυπηρέτηση σκοπού ο οποίος (θα μπορούσε ενδεχομένως να ενταχθεί και στη δημόσια τάξη, αλλά) ανάγεται οπωσδήποτε και (δη, προεχόντως) στην “προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των τρίτων”, κατά την έννοια του άρθρου 11 παρ. 2 της ΕΣΔΑ⁷⁷. Εξάλλου, στο εκτιθέμενο σκεπτικό της οικείας απόφασης του Εφετείου Δυτικής Μακεδονίας γίνεται αναφορά και σε διακινδύνευση της αρμονικής συμβίωσης των κατοίκων της περιοχής της Φλώρινας, που ανήκει βέβαια στην ελληνική επικράτεια και, ειδικότερα, στη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας, από την προβολή των θέσεων των αιτούντων περί “μακεδονικής εθνικής ταυτότητας”. Καθόσον τέτοιες θέσεις ήταν, από τη φύση τους, ικανές να θέσουν εν αμφιβόλω την ελληνικότητα της εθνικής ταυτότητας (μεγάλου αριθμού εκ) των κατοίκων της Φλώρινας και άλλων περιοχών της Μακεδονίας, το επίδικο μέτρο αφορούσε στην “προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων” και από την ανωτέρω άποψη, η οποία μάλιστα ανάγεται στην προστατευόμενη από το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ ταυτότητα και ελευθερία αυτοπροσδιορισμού του προσώπου. Συνακόλουθα, το ΕΔΔΑ, προβαίνοντας σε μια μάλλον βιαστική και επιφανειακή εξέταση των επιδιωκόμενων σκοπών και του ζητήματος του ορθού νομικού χαρακτηρισμού τους, παρέλειψε να λάβει υπόψη του στο σκεπτικό του τους παραπάνω θεμιτούς σκοπούς, οι οποίοι ανάγονται στην προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών άλλων μελών της ελληνικής κοινωνίας.

(b) Ως προς το περιθώριο εκτίμησης των εθνικών (δικαιοδοτικών) αρχών: Το ΕΔΔΑ θεώρησε ότι, για να κρίνουν την αναγκαιότητα μέτρου περιοριστικού του δικαιώματος ίδρυσης σωματείου, τα κράτη διαθέτουν μειωμένο περιθώριο εκτίμησης, ενόψει του ότι πρόκειται για μια από τις σπουδαιότερες όψεις της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι, χωρίς την οποία θα θιγόταν η ουσία της. Επομένως, το περιθώριο εκτίμησης εξετάστηκε αποκλειστικά στο επίπεδο της αρχής της αναλογικότητας, ενώ ανέκυπτε και θέμα προσδιορισμού του σε σχέση με την εκτίμηση του πραγματικού της υπόθεσης⁷⁸, η οποία, όπως σημειώθηκε

⁷⁷ Πρβλ., ιδίως, ΕΔΔΑ *Goźdelik and others v. Poland* (44158/98), Δ' Τμ. 20.12.2001, σκέψη 44 και μειζ. συνθ. 17.2.2004, σκέψη 76.

⁷⁸ Τούτο, ιδίως, από την άποψη του αληθινού σκοπού/αντικειμένου δράσης του σωματείου, που, μάλιστα, δεν φαίνεται να αποτέλεσε αντικείμενο αμφισβήτησης από την πλευρά των αιτούντων,

παραπάνω, ανήκει καταρχήν στην αρμοδιότητα των εθνικών αρχών/δικαστηρίων. Παράλληλα, ο προσδιορισμός του αναγνωρισθέντος περιθωρίου ως στενού διενεργήθηκε βάσει μόνο του πρώτου από τα προαναφερόμενα κριτήρια (ήτοι, εκείνου που αναφέρεται στη φύση και στη σημασία του θιγόμενου δικαιώματος) και, δη, κατά τρόπο γενικό, ενώ, κατά τα προεκτεθέντα, έπρεπε να συνεκτιμηθούν, κατά τρόπο ειδικό και ενόψει των δεδομένων της υπόθεσης, και οι λοιποί (πέντε) παράγοντες. Συγκεκριμένα, εντοπίζονταν όχι μόνο στοιχεία που συνηγορούν υπέρ του περιορισμού του περιθωρίου εκτίμησης [όπως, πέραν της ληφθείσας υπόψη φύσης του θιγόμενου δικαιώματος, (i) η ιδιαίτερη σημασία του για τους έχοντες μειονοτική συνείδηση, (ii) η σύνδεσή του, εν προκειμένω, με την ελευθερία της έκφρασης στη δημοκρατική κοινωνία και (iii) ο προληπτικός χαρακτήρας του επίδικου μέτρου], αλλά και σημαντικές παράμετροι που κατατείνουν στη διεύρυνσή του [όπως, (i) οι επιδιωκόμενοι σκοποί, που αφορούν στη δημόσια ασφάλεια αλλά και σε ευαίσθητο, σύνθετο ζήτημα γενικής πολιτικής, η ρύθμιση του οποίου απαιτεί, μεταξύ άλλων, την εξισορρόπηση συγκρουόμενων ιδιωτικών συμφερόντων και δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ, (ii) ο κοινώς γνωστός τρόπος διαχρονικής αντιμετώπισης της σχετικής διεθνούς διένεξης από τα δημοκρατικά εκλεγμένα όργανα της Ελληνικής Πολιτείας, μέσω των ενεργειών των οποίων έχει εκφρασθεί, με ευρύτατη συναίνεση, η δυναμική και σταθερή στάση του ελληνικού λαού, επί ζητήματος απτόμενου της (εθνικής και πολιτιστικής) ταυτότητάς του και, συνεπώς, ιδιαίτερα σπουδαίου για τη συμβίωση στην ελληνική κοινωνία, (iii) η ανυπαρξία ευρωπαϊκού consensus εναντίον μέτρου όπως το επίδικο και (iv) το είδος της επίμαχης επέμβασης, που δεν αποκλείει τη σύσταση του σωματείου με επωνυμία και καταστατικές διατάξεις συμβατές με τους επιδιωκόμενους σκοπούς, λ.χ. αναφερόμενες στη γλώσσα και στον πολιτισμό του έθνους της F.Y.R.O.M.]. Συναφώς υπενθυμίζεται, προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της εξουσίας εκτίμησης και ρύθμισης του καθού κράτους, όχι μόνο η *S.A.S.*, που αφορούσε σε αναλόγως ευαίσθητο και “δύσκολο” θέμα πολιτιστικής ταυτότητας, αλλά και η επίσης πρόσφατη

καθώς και του σχετικού κινδύνου παραπλάνησης των τρίτων. Το ΕΔΔΑ ανέφερε, πάντως, στις “γενικές αρχές”, ότι ελέγχει εάν η απόφαση του εθνικού δικαστή στηρίζεται σε μια αποδεκτή εκτίμηση του πραγματικού, διατύπωση που φαίνεται να επιβεβαιώνει την ισχυρή επικουρικότητα του ρόλου του στο πεδίο αυτό.

απόφαση *Syndicatul Păstorul cel Bun* της μείζονας σύνθεσης του ΕΔΔΑ, που αφορούσε άρνηση εγγραφής σωματείου (κληρικών) και στην οποία έγινε δεκτό ότι το κράτος διαθέτει ευρύ περιθώριο εκτίμησης κατά τη στάθμιση αντιτιθέμενων ιδιωτικών συμφερόντων ή δικαιωμάτων προστατευόμενων από την ΕΣΔΑ, όπως μεταξύ της ελευθερίας ένωσης και του δικαιώματος αυτονομίας των θρησκευτικών κοινοτήτων⁷⁹.

Είναι φανερό ότι η παράλειψη του ΕΔΔΑ να “δει” την υπόθεση και από τις ανωτέρω, κρίσιμες, οπτικές γωνίες καθιστά ελλιπή και, κατ’ ακολουθίαν, μη πειστική τη νόμιμη βάση της καταδικαστικής για την Ελλάδα απόφασής του. Δεν θεωρώ σκόπιμο να επιχειρήσω να “ξαναγράψω” τη *Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού*, προβαίνοντας το πρώτον στην προσήκουσα ανάλυση, αξιολόγηση της βαρύτητας και στάθμιση των ανωτέρω, ληπτέων υπόψη, στοιχείων, ούτε να προβλέψω το εάν μια τέτοια ανάλυση θα κατέληγε στο ίδιο αποτέλεσμα, όσον αφορά το σεβασμό της αρχής της αναλογικότητας. Θα αρκεσθώ σε δύο παρατηρήσεις, σχετικές με την αρχή της επικουρικότητας. Πρώτον, το ΕΔΔΑ, “απαιτώντας” από τον εθνικό δικαστή, ως τον “κοινό” δικαστή του ευρωπαϊκού δικαίου των θεμελιωδών δικαιωμάτων, να εφαρμόζει τους κανόνες της ΕΣΔΑ, υπό το πρίσμα των ερμηνευτικών αρχών και των κριτηρίων που προκύπτουν από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, οφείλει να εξασφαλίζει την (αυτονόητα αναγκαία) συνοχή και συνέπεια της νομολογίας αυτής, η οποία προϋποθέτει συστηματική και ενιαία μεθοδολογία για την άσκηση του ελέγχου του. Η *Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού* δεν φαίνεται να εντάσσεται σε μια τέτοια μεθοδολογική προσπάθεια. Και δεύτερον, εάν η μεθοδολογικά ορθή ελεγκτική εποπτεία του ΕΔΔΑ, στο σύγχρονο πλαίσιο της ενδυναμωμένης επικουρικότητας, επιτρέπει τον αποκλεισμό της μπούρκα από τη ζωή της γαλλικής κοινωνίας, ως ασύμβατης με κάποια, αρκετά ασαφή, πολιτισμική αξία της τελευταίας, είναι εύλογο να υποτεθεί ότι δικαιολογείται καταρχήν (και, δη, a fortiori) ο αποκλεισμός των “μακεδονικών” σωματείων από την ελληνική κοινωνία, ως ασύμβατων με το σκληρό πυρήνα της εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητάς της.

Σεπτέμβριος 2015

Ι. Δημητρακόπουλος, Πάρεδρος ΣΤΕ

⁷⁹ ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 9.7.2013, *Syndicatul Păstorul cel Bun v. Romania* (2330/09), σκέψη 160.